

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ БАЗОВИХ
СУСПІЛЬНИХ ТЕОРІЙ ТА КРОС-ДИСЦИПЛІНАРНИЙ НАПРЯМОК
У ДОСЛІДЖЕННІ НОВІТНІХ КОНЦЕПЦІЙ ПОПУЛІЗМУ**

**CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF STUDY THE BASIC SOCIAL THEORIES
AND THE CROSS-DISCIPLINARY DIRECTION IN THE STUDY
OF THE NEWEST CONCEPTS OF POPULISM**

Яворський М.С.,

*аспірант кафедри політології та державного управління
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

У статті виділено основні базові суспільні теорії, які упродовж історії впливали на формування політичного суспільства. Зроблено аналіз новітніх поглядів на популізм, його особливості та загрози у сучасному суспільстві. Автором запропоновано сучасні конструкції та схеми, досліджені сучасними науковцями. Проаналізовані погляди вчених різних галузей наук: лінгвістики, психології, політичної комунікастики, економіки та ін. Зібрані разом, ці концепції являють собою інтенсивний та екстенсивний розвиток, поліпарадигмальний та крос-дисциплінарний напрями сучасних наукових досліджень.

Ключові слова: концепт, концепція, глобалізація, мовні ігри, постіндустріальне суспільство, інформаційна цивілізація.

В статье выделены основные базовые общественные теории, которые на протяжении истории влияли на формирование политического общества. Осуществлен анализ новейших взглядов на популизм, его особенности и угрозы в современном обществе. Автором предложены современные конструкции и схемы, исследованные современными учеными. Проанализированы взгляды ученых различных отраслей наук: лингвистики, психологии, политической коммуникативистики, экономики и др. Собранные вместе, эти концепции представляют собой интенсивные и экстенсивные, полипарадигмальные и кросс-дисциплинарные направления современных научных исследований.

Ключевые слова: концепт, концепция, глобализация, языковые игры, постиндустриальное общество, информационная цивилизация.

The article highlights the basic social theories, which influenced at the formation of a political society. An attempt is made to give an analysis of the latest views on populism, its features and threats in modern society. The author proposes modern designs and schemes, investigated by modern scholars. The views of scientists of various branches of science are analyzed: linguistics, psychology, political communicative, economics, and others. Collected together these concepts represent an intensive and extensive, polyparadigmatic and cross-disciplinary direction of modern scientific achievements.

Key words: concept, concepts, globalization, language games, postindustrial society, information civilization.

Постановка проблеми. Суспільним наукам постійно доводиться пояснювати розриви у розвитку суспільства: появу пострадянських трансформацій, хвилі соціальних потрясінь чи поширення правого популізму. Упродовж двох останніх десятиліть науковці намагаються дати роз'яснення багатьом новим феноменам політичного життя, зокрема різкому зростанню популізму у розвинутих країнах Західної Європи.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз концептуальних основ базових суспільних теорій, які становлять методологічну базу для зародження і розвитку багатьох концепцій теперішнього та майбутнього суспільств, що залишили відбиток у сучасному політичному житті, їх взаємозв'язок із сучасним баченням теорій правого популізму та доведення того факту, що сучасні дослідження в політичній науці представляють собою інтенсивний та екстенсивний розвиток, поліпарадигмальний та крос-дисциплінарний напрями.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що теоретичним проблемам зародження і розвитку популізму та його концепцій присвячено низку робіт зарубіжних авторів. Серед них варто виділити роботи Л. Альтюсера, Дж. Розенау, Ж. Деріда, Е. Тофлера, Д. Бела, Р. Рорті, Р. Барта, К. Соніна та ін. В Україні предметне поле досліджень теоретичних основ популістських концепцій тільки формується. Серед вітчизняних науковців дослідженням цієї проблеми займаються С. Мигаль, В. Погочий, О. Анісімович-Шевчук, В. Корнієнко, С. Денисюк, А. Шиян та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Система суспільних відносин та її цивілізаційних цінностей упродовж історичного розвитку людства пройшла безліч конфігурацій. Пошук найкращої моделі суспільного розвитку, форм політичного устрою та створення повноцінних умов для розвитку індивіда був і залишається надважливим завданням як для політичної еліти, так і свідомих громадян. У ХХ ст. капіталістична та соціаліс-

тична системи суспільних відносин пропонували людині реальну змогу реалізувати її матеріальні проблеми, перетворюючи її, за різних умов, на суб'єкта влади. Але саме у високо розвинутих країнах Заходу, незважаючи на очевидні переваги соціально-економічного розвитку, свободу та максимізацію власного добробуту, повагу до працівників як особистостей, суспільні процеси викликають постійне незадоволення. На думку австрійського економіста та основоположника неолібералізму Л. фон Мізеса, відповіддю стає незадоволене честолюбство, яке базується на гіпертрофованому індивідуалізмі особистості, яка в умовах ринкової економіки, у разі неспроможності задовольнити власні бажання звинувачує будь-що та будь-кого, крім себе [1, с. 13]. Такий «психологічний виверт» повторювався упродовж багатьох століть і неодноразово ставав джерелом потужних популістських атак.

На шляху до поступу та розбудови сучасного демократичного суспільства було опробовано немало концептуальних теорій та їх втілень у реальному житті. Оскільки нашим завданням є дослідження концептуальних основ політичних теорій, нам слід дати визначення деяких теоретичних термінів. Першоосновою, яка створює певну формулу людських стосунків та передає індивідуальний досвід індивідуума в їх взаємодії, є концепт (термін походить від латинського слова «conceptio» – «поняття, розуміння, задум»). Згляду на це можемо вважати, що світобачення індивіда – це сукупність різноманітних структур знань про світ, в основі яких лежить одиниця ментальної інформації – концепт. В.Л. Абушенко твердить: «Концепт є одиницею концептосфери – упорядкованої сукупності одиниць мислення, які включають всі ментальні ознаки того чи іншого явища, відображеного в свідомості індивіда» [2]. Процес концептуалізації є неможливим без мови та осмислення, оскільки мова людини містить інформацію, яка свідчить про весь набутий досвід, практичні та життєві знання індивіда. Свідомість людини виокремлює відмінні ознаки та окрему область чи сферу в об'єктивній або суб'єктивній дійсності та підводить їх під певний визначений клас явищ. Саме це ми і називаємо концептуалізацією.

На етапі концептуалізації, тобто операціоналізації, наше завдання полягає в тому, щоб зосередитися на формулюванні тих гіпотез, які стосуються досліджування тих явищ політичного життя, що згодом будуть піддаватися емпіричному дослідженню. Р.Дж. Коллінгвуд вважав, що зміна концептуальних основ (зміна інтелектуальної традиції в С.Е. Тулміна) – найбільш радикальне з усіх, які може мати людина, адже воно веде до відмови від обґрунтованих раніше переконань і стандартів мислення, зміни вихідних концептів-понять, що

забезпечують цілісне сприйняття світу [3, с. 134]. Дослідник А.П. Бабушкін розглядає концептуалізацію як «первинну теоретичну форму, що забезпечує теоретичну організацію матеріалу; як схему зв'язків понять, які відображають можливі тенденції до змін; як спосіб організації мисленнєвої роботи, що дозволяє рухатись від матеріалу і первинних теоретичних концептів до більш абстрактних конструктів, покладених в основу побудови картини бачення досліджуваного сегменту реальності» [4, с. 57–58].

Чи не найважливішою базовою концепцією, яка вплинула на розвиток сучасного суспільства варто вважати «Теорію суспільного договору», яка виникла в епоху Просвітництва і розглядала питання походження суспільства та легітимності влади держави над особистістю. Найбільш відомі її представники – Т. Гоббс (1651), Дж. Локк (1689) і Ж.-Ж. Руссо (1762) – зробили дуже різні висновки з вихідного положення теорії суспільного договору, пояснюючи, чому розумна людина, слідуючи своєму особистому інтересу, має добровільно відмовитися від свободи, яку кожен має в «природному» стані. Критики теорії вважають її застарілою, аномальною для сучасного суспільства та навіть неприродною [5].

З часом класик політичної думки Європи Ш.Л. Монтеск'є у сферу політичного життя ввів різноманітні соціальні фактори: релігію, звичаї, риси характеру, спосіб життя, фактори географічного середовища. Акценти філософа були сконцентровані на таких цінностях, як політична свобода, гуманізм та відмова від насильства. Ці цінності продовжують залишатися актуальними в політичних програмах багатьох політичних партій і понині [6]. Початок ХІХ ст. ознаменувався появою політичної концепції В.Ф. Гегеля та його науковим обґрунтуванням пізнання держави та права, де окремо філософ виділяє існування громадянського суспільства. Нині ми розуміємо, що чим сильніше громадянське суспільство, тим популізму важче піднятися у «вищу лігу» політики. Навіть отримавши вагому підтримку, він буде маргіалізуватися всім іншим політичним істеблішментом, а у разі входження в уряд популістів будуть судити на майбутніх виборах більш, а не менш суворо. Хоча, як показує досвід, навіть суспільство з високою громадянською культурою не може стати на перешкоді розвитку популізму [7, с. 15].

Поряд із гегельянством у ХІХ ст. стало формуватися нове революційне марксистське політичне вчення, яке вплинуло не тільки на розвиток теорії, але й на долі багатьох народів. Засновники марксизму К. Маркс та Ф. Енгельс чи не вперше в історії запропонували не просто новий напрям теоретичної думки, а нову впливову течію суспільно-політичної думки, яка стала тісно пов'язаною з масовими суспільними рухами

XIX та XX ст. Спираючись на спадщину німецької класичної філософії, англійської політекономії і французького утопічного соціалізму, К. Маркс та Ф. Енгельс розробили вчення про державу, диктатуру пролетаріату, безкласове суспільство та комунізм – безкласове суспільство, що неминуче прийде на зміну капіталізму, а роль «могильника» капіталізму марксизм відводив пролетаріату [8]. Варто додати, що марксизм став не тільки ідеологією, але й політичною програмою дій. К. Маркс вважав: «Філософи тільки по-різному пояснювали світ, а йдеться про те, щоб його змінити» [9, с. 52]. Проте після краху радянського блоку в 1989–1991 рр. говорити про марксизм як передову або впливову теоретичну школу у Східній Європі недоречно, бо сам термін «соціалізм» було дискредитовано.

У порівнянні з більшістю інших теоретиків та стратегів-ідеологів епохи Комінтерну популярною продовжує залишатися теорія гегемонії основоположника неомарксизму А. Грамші. Першим почав використовувати поняття «гегемонія» в середині 80-х р. XIX ст. Г. Плеханов, розуміючи під ним таку розстановку сил, коли робітничий клас буде сам змушений спровокувати буржуазно-демократичну революцію в Росії через слабкість і непослідовність буржуазії. Концепція Грамші зводить гегемонію до нової понятійної категорії – загальної системної теорії політичної боротьби, яка жодним чином не прив'язана до географічного чи часового явища. Для А. Грамші клас залишається основним аспектом боротьби за гегемонію, але він ясно усвідомлює, що є незліченні аспекти політичного конфлікту, які не можуть просто зводитися до фундаментального класового характеру. Якщо для Леніна гегемонія означала асиміляцію і навіть маніпуляцію односпрямованими інтересами на підготовчій стадії революції, то для Грамші гегемонія була тривалою позиційною війною, яка зводилася до «здатності артикулювати різні типи інтересів у визначених плюралістичних, консенсусних рамках» [10]. А. Грамші вважав, що «полюс бою постійної боротьби» стане ідеологією, яка стане цементом, який об'єднає різні сили, які силою «колективної волі» зможуть створити «історичний блок» сил, який гратиме роль ключового політичного обличчя в кожен період історії. «Політична партія <...> відповідає за об'єднання істинних інтелектуалів цієї групи», – підкреслював А. Грамші. Суть такого блоку полягає в його здібності об'єднати групу економічних та політичних зв'язків. Завершальним елементом гегемонії такого типу стане процес інтелектуальних та моральних реформ. Відводячи визначальну роль інтелігенції, яка є відповідальною за розробку та поширення ідеологій, з допомогою яких буде досягнута гегемонія, Грамші стверджує визначальну роль культурної єдності індивідуумів [11].

Ідеї Грамші продовжував розвивати французький філософ марксистського напрямку Л. Альтюссер. Л. Альтюссер, визнаючи кризу марксизму стає чільною фігурою структуралізму – інтелектуального руху 60-х рр. XX ст., який трактував явища буття як певну структуру, частини якої пов'язані між собою і утворюють більш всеосяжну систему або структуру. В руслі нашого дослідження Л. Альтюссер цікавий тим, що чи не першим зазначив, що говорити з аудиторією може тільки певна ідеологія, яка перетворюється на соціальну практику. Ідеологія є вічною, адже вона постійно відроджується та маніфестується в своїх суб'єктах та практиках. Дослідника зацікавив процес як саме ідеологія приваблює своїх «агентів», як рекрутує ідеологічні суб'єкти. У своїй праці «Ідеологія та ідеологічні інститути держави» він називає її «ілюзорним стосунком тих самих індивідуумів до реальних умов у яких вони екзистують» [12, с. 125]. Згідно з Альтюссером, ідеологія становить сукупність ідей, відірваних від матеріального субстрату суспільних відносин, тобто «реальне» для нас у нашому досвіді завжди опосередковується ідеологією. З іншого боку, як зазначав дослідник О. Ярош, матеріальним втіленням домінуючої ідеології є ідеологічні інститути держави, насамперед, родина, школа, церква, ЗМІ. Саме за допомогою цих інститутів здійснюється продукція і репродукція ідеології. Отже, у цьому аспекті Альтюссер залишається під впливом ідей А. Грамші. Американський політолог Н. Урбанаті резюмує популістську ідеологію як звеличення чистоти народу, яке протиставляється компромісу та переговорам, апеляцію до правоти більшості при дискримінації меншості, конструювання «нас» проти «них», канонізацію єдності та однорідності народу, що протиставляється будь-якій його частині [13].

Всередині 1950-х рр. під впливом технологічного та наукового прогресу, особливо модної в ті часи кібернетики та на протигагу політичному реалізму на арені політичного життя виник модернізм. Народження цієї течії пов'язують з іменами К. Райта, М. Каплана, К. Фрідріха та К. Дойча. Вчені критикували школу політичного реалізму за нездатність враховувати нові явища суспільного життя та недосконалість категоріального апарату. Хоча переважна доля критики стосувалася міжнародних відносин, увагу модерністів привернув ціпкий взаємозв'язок зовнішньої та внутрішньої політики й американський політолог Дж. Розенау висунув спеціальну концепцію зчеплення. Цим терміном Дж. Розенау позначив таке явище, коли поведінка актора в рамках однієї внутрішньої системи впливає на іншу, так само як і на систему міжнародних відносин. Технологічний прогрес, розвиток масових комунікацій, вказував він, підсилюють тенденції до зчеплення і роблять полі-

тичні системи більш проникними для зовнішнього впливу. У концепції зчеплення Дж. Розенау обстоює тезу, що зовнішня політика будь-якої держави детермінована як зовнішніми, так і ще більшою мірою внутрішніми факторами. Але одночасно і внутрішня політика піддається впливу інших держав і всієї системи загалом. З цього випливає висновок про примат внутрішньої політики над зовнішньою. Дж. Розенау обґрунтував цей висновок посиленнями на те, що зовнішня політика, по-перше, має «домашнє походження», а, по-друге, її ефективність також значною мірою перевіряється ставленням до неї у своїй власній країні [14, с. 78].

Як зазначалося вище, в другій половині ХХ ст. у багатьох наукових сферах тривалий час панував структуралізм. Хоча в 1970-х рр. структуралізм потрапив під вогонь критики, чимало його теоретиків, таких як М. Фуко, Ж. Лакан, продовжують впливати на європейську філософію. Концепція структурної антропології К. Леві-Строса обґрунтовує, що на поведінку людини найбільший вплив мають символічні форми, традиції і ритуали, прийняті у конкретно цій культурі, так само прийняття певного формального способу спілкування – конкретної мови, що, власне, може визначити суспільні інститути й взаємини у певному соціумі, спроможне як моделювати і стимулювати їхній розвиток, так і здатне стримувати його, консервуючи певний соціальний рівень суспільства. Водночас вчені в жодному разі не відкидають впливу зовнішніх чинників на розвиток соціальних груп [15, с. 5]. В другій половині ХХ ст. в умовах загальної кризи лівої ідеології та кризи марксизму та поширення «політики ідентичності» дослідники соціального життя Європи взяли за мету прослідкувати теоретичне обґрунтування «лівої політики в умовах правого повороту. Представники постструктуралізму намагалися знайти його застосування у політичних вимірах суспільного та політичного життя. В основу своєї концепції науковці взяли за основу формулу Жака Деріда, творця концепції деконструкції, «все є дискурс». Деріда створив деконструкцію як міждисциплінарне явище, поступово розширюючи сферу деконструкції на всі області гуманітарного знання. Один із найвпливовіших філософів ХХ ст. вважав, що з допомогою його проекту деконструкції можна оновити розуміння місця людини в сучасному світі.

Розмірковуючи над мовою та символами мови, Ж. Дерід підходить до понять «інакшість», «відмінність» та «вміння відшукати» цю інакшість. Інакшість людей, які після Другої світової війни дедалі частіше шукають притулку у високо розвинутих країнах Заходу, інакшість культур, які стали новими сусідами, неконтрольована еміграція, яка міняє соціальну та культурну картину співжиття.

Вміння зрозуміти та осмислити інакшість перебуває поза розумовими категоріями. Воно є неясним і двозначним переходом (зміщенням) від однієї речі до іншої, від одного полюса опозиції до іншого [16]. Поглиблюючи свою теорію, Ж. Дерід розширює рамки таких понять, як «інший», дар, дружба, проблеми спільного існування людей, демократія. Згодом у фокусі інтересів Ж. Деріда знаходилася така тема, як етика, але не просто як система правил або моральних норм. Його, перш за все, цікавили межі етики, або «поза-етичні витоки» як нові можливості для етики.

У 1989 р. філософ сформував нову грань своєї теорії, заявивши, що деконструкція – це дискурс про справедливість. Деріда протиставляв правові системи і справедливість. На його думку, правосуддя підлягає деконструкції, і саме можливість деконструкції права є умовою історичного розвитку у сфері політичній. У контексті нашого дослідження твердження Деріда цікаві тим, що він порушує важливе і сучасне питання: хто володіє правами – людина чи громадянин? На його думку, справедливість, на відміну від права, неможливо реконструювати, тому що вона не є конструкцією. Справедливість є те, що дає нам імпульс до покращення закону з допомогою деконструкції [17].

Своїм життям Ж. Деріда демонстрував свої принципи: публічно виступав із захистом нелегальних емігрантів, сприяв поширенню практики мультикультуралізму, виступав із підтримкою дисидентів. Загалом варто зазначити, перш за все, що в сфері політики в досліджуваній період піддалися деконструкції основи політичного прогнозування. З довгострокового стратегічного планування пріоритет змістився в бік розробки і прийняття тактичних рішень, орієнтованих на врегулювання миттєво виникаючих проблем. Це було зумовлено тим, що довгострокове (стратегічне) планування передбачало існування під собою певної ідеологічної бази, в той час як постмодерн демонстрував недовіру до монополізму однієї ідеології, віддаючи перевагу ідейному плюралізму.

Постструктуралісти звинувачували своїх попередників у догматичності, вони визнавали існування структур, але були впевнені в її децентралізованості. Розвиваючи власну теорію, політологи Е. Лакло та Ш. Муфф прийшли до розуміння того, що поняття антагонізму є ключовим елементом теорії. Відсутність позитивності між учасниками політичного життя призводить до втрати об'єктивності, тому веде до неможливості побудови раціонального суспільства. Цікава точка зору дослідників на розуміння індивіда: суб'єкт, на їхню думку, не є людиною, а тільки позицією у дискурсі. Тільки займаючи позицію, індивід стає суб'єктом. Причому саме радикальний суб'єкт створює міф, який, своєю чергою вимагає постійного оновлення. Оновлення міфу часто потребує

радикального суб'єкта, отже, радикальний суб'єкт може оновлюватися безкінечно [18].

Розвиваючи свою теорію, вчені запропонували проект радикальної демократії, згідно з яким поняття політичного ворога на сучасному етапі політичного розвитку суспільства замінюється поняттям «суперник». Водночас радикальна демократія має на меті збереження основних демократичних правил, але учасники, тобто суперники, по-різному інтерпретують ці поняття для здійснення соціальних змін.

Інакшість бачення на розвиток сучасного суспільства можна помітити в автора концепції постіндустріального суспільства Д. Бела, який вважає, що у сучасному суспільстві процеси соціальних змін не відбуваються злагоджено й рівномірно, насамперед тому, що «техно-економічна структура», політика і культура мають відмінні автономні логіки розвитку. Таке суперечливе, але водночас не надто руйнівне співіснування він називає «культурними суперечностями капіталізму» [19, с. 104]. У столітті, що настає, як стверджував Бел, вирішального значення для економічного і соціального життя набуває становлення нового соціального устрою, заснованого на телекомунікаціях: «Кордони між країнами практично повністю зникнуть. Капітал прямує туди, де є найбільша віддача від інвестицій або додаткової вартості» [20].

Концепція Д. Бела стала підґрунтям формування концепції «Інформаційної цивілізації» американського письменника, соціолога та футуролога Е. Тофлера. Тофлер у своїх основних роботах попереджує про нові складнощі, соціальні конфлікти та глобальні проблеми, з якими зіткнеться людство на межі ХХ і ХХІ ст. В книзі «Третя хвиля» Тофлер описує три типи суспільства, використовуючи алегорію хвилі. Кожен новий тип суспільства, наче хвиля, виштовхує попередній на узбіччя історії [21]. Стратегічне планування на межі переходу з індустріального до постіндустріального, або інформаційного, суспільства стало малоефективним з огляду на дефіцит часу (постійно скорочується тимчасовий інтервал між виникненням проблемної ситуації і моментом її дозволу), а також кількісне і якісне ускладнення комплексу проблем. У результаті нерідко політичні рішення приймаються в «реактивному» режимі – як відповідна реакція на ті чи інші процеси. Іншими словами, лідери світових держав дедалі частіше виявляються «заручниками» подій, що відбуваються, ніж керують ними [22, с. 24].

Ефективність і результативність застосування колишніх стратегічних способів і засобів вирішення проблем значно знижуються через швидку зміну істотних умов і старіння інформації. Брак часу і відсутність можливості застосування будь-яких прецедентів ускладнюють процедури визначення та реалізації політичних рішень. На цьому

ті актуалізується необхідність створення якісно нових методів врегулювання проблемних питань. У сучасному світі деконструюються, набуваючи симулятивний характер, не тільки основи планування і прогнозування перспектив на майбутнє, а й принципи здійснення політики в сьогоденні.

У рамках нашого дослідження хочеться виокремити ще один важливий ракурс політичного життя ХХ ст.: упродовж століття всі гуманітарні науки перебували під впливом мови. За словами Р. Рорті, «мова вербує світ» [23, с. 390]. Тобто мова супроводжує всі соціальні процеси та пронизує усі соціальні сфери, отже, у ній зашифровано певне об'єктивне знання про соціальну, психологічну та культурну реальність, яке, озброївшись спеціальними інструментами у вигляді теорій та методик, можна розшифрувати. Процес «вербування» досягнув найбільшого розмаху в епоху постмодернізму та новітніх засобів комунікації. З кінця 1960-х рр. лінгвістичний поворот завдяки інтенсивному поширенню ідей та термінологій постмодернізму в інтелектуальних колах перетворився на «дискурсивний поворот». Хто правий у дискусіях? Що таке правда? За твердженням Р. Рорті, правда – це не властивість зовнішнього світу, а властивість мови. Немає екстрадискурсивних реальностей, емпіричних фактів, методологій, наукових критеріїв, які могли б стати гарантами правди або наукової істини. Поняття правди завжди локальне та пластичне, оскільки залежить від певного дискурсивного режиму, який встановлює, що є правда, а що – брехня. Інакше кажучи, правда є продуктом дискурсивного конструювання [24, с. 68]. В умовах економічної кризи, або соціально напруженої політичної ситуації, в передвиборчих кампаніях та політичних дебатах боротьба за «свою» правду стає жорстокою боротьбою за виборця та його голос. Популісти, як жодна інша політична сила, не гребують методами для формування «власної» правди та «вербування» виборця.

Концепція мовних ігор Л. Вітгенштейна продовжує лінгвістичну складову частину дискурсивних теорій. Науковець ввів поняття «мовна гра», намагаючись встановити у своїй логіко-філософській концепції межі мислення людини, адже, на його думку, слова набувають змісту тільки у процесі їхнього використання, а самі по собі не несуть жодного змістового навантаження. Вводячи поняття «мовні ігри», Л. Вітгенштейн стверджував, що їх є така сама безмежна кількість, як і число життєвих практик. Водночас філософа цікавило, як мова «спілкується» з нами, вбудовується у нашу щоденну дійсність та стає «формою життя» [25, с. 135]. Мовні ігри нас настільки захоплюють, що ми перестаємо уважно слідкувати, про що нам говорять. Дослідник вважає, що, на жаль, людина не достатньо розумна, щоб змогла здійснити логічний аналіз почутого. Наприклад

на дебатах, у спілкуванні з опонентами люди часто оперують однаковими словами, але з різними змістами та суттю певних термінів. Кожна нова промовлена фраза, за Л. Вітгенштейном, стає новою мовною грою, а оскільки людина перебуває на межі мислення та реальності, мова дозволяє більш чітко зазначити цю межу. Люди завжди будуть стикатися з проблемою непорозуміння, але мовні ігри допомагають розвивати гнучкість мислення, можливість людини іти на компроміс, використовувати різні прийоми мови, щоб знайти порозуміння з оточенням [26].

Не менш цікавою для дослідників є лінгвістична теорія дослідження медіа Р. Барта, суть якої зводиться до існування конативних змістів у повідомленнях. На простому рівні структурні зв'язки між словами і їх значеннями стрункі і зрозумілі. Але при більш глибокому аналізі можна зазначити, що основою семіотики є вивчення вторинних мов сигніфікації, тобто значення, сформовані за допомогою складних комплексів знаків як структурних елементів. Такі знаки формуються не просто на одиничних словах як на простому рівні, а на пропозиціях, їхніх зв'язках, інтеракції персонажів і їх станів. Саме цей підхід до семіології і відображає підсумкову еволюцію поглядів Р. Барта. Певне політологічне забарвлення має і міфологічна концепція комунікації, запропонована Р. Бартом. За власним зізнанням французького філософа, стимулом до його роздумів над проблемами міфотворчості стало прагнення до демістифікації явища, що причаїлося в знакових системах сучасного суспільства, в тому числі і різних видах комунікації та ідеологічного обману. Одна з найбільш блискучих робіт Барта «Міфології» була задумана як серія викривальних нарисів містифікованої свідомості масового суспільства. На думку Барта, молода наука про знакові системи – семіотика – має служити для руйнування панівних ідеологічних мов та виконувати критичну функцію [27].

У площині політичного життя міф часто слугує основою для ідеологій, політичних систем та концепцій. Політична риторика популістських лідерів є одним із фундаментів того міфу, який політикам вдається «проштовхувати» у суспільне життя. Тому мова як форма викладу ідеології партій часто слугує інструментом міфологізації громадян. За Бартом, будь-які матеріальні носії міфу – статті, фотографії, репортажі, кінофільми, реклама тощо – стають свого роду «листом адресату», тому що в ньому присутній «ефект значення». Барт підкреслює, що міф виконує різні функції: він одночасно позначає і сповіщає, вселяє і наказує, має спонукальний характер. Звертаючись до свого «читача» або «слухача», він нав'язує йому власну інтенцію. Торкаючись проблеми «читання» і розшифровки міфу, Барт намагається відповісти

на питання, як відбувається його сприйняття. За Бартом, міф не приховує свого навіююче емоційно-забарвленого (конотативного) значення, він «натуралізує» його. Він сприймається як невинне повідомлення не тому, що його інтенції (намагання) ретельно приховані, інакше вони втратили б свою ефективність, а тому, що вони «натуралізуються» [27].

У 1970 р. Р. Барт опублікував свою найвідомішу книгу *S/Z*, в якій мислитель розглядає ідеологію як помилкову свідомість, спосіб несвідомого самообману. Її функція полягає в тому, щоб підмінити в свідомості людини справжні мотиви її поведінки. Ідеологія тлумачить дійсність із метою її виправдання. Слово – провідний інструмент формування міфу в цій системі. Барт розглядає міф і механізми його створення як головну складову частину сучасних культурних і соціальних інституцій [28, с. 216].

Я. Ставракакіс, англо-грецький дослідник популізму, переконаний, що популізм через свою нещирість та двуликість стрімко перетворюється на пейоративне поняття. У «Словнику лінгвістичних термінів» О.С. Ахманової можна знайти таке визначення слова «пейоративний» (зневажливий, детеріоративний, несхвальний): «такий, що володіє негативною експресивно-емоційно-оцінювальною конотацією», «повідомлюючий (надає) слову негативну конотацію» [29, с. 87]. Неточності журналістського перекладу, які трапляються дедалі частіше у пресі, применшення та знецінення результатів роботи опонентів, зневажлива оцінка традиційних політичних стабільних цінностей стають основою, на якій формується ідеологія популістських партій. Тому, вважає Я. Ставракакіс, із популістами треба взаємодіяти, а не скептично відвертатися [30].

Підтримка популістських та правопопулістських теорій значною мірою залежить від рівня розвитку громадянського суспільства, якості якого суттєво залежить від рівня освіти та критичного сприймання політичної ситуації. На думку американського філософа та політолога, представника релятивізму А.Д. Блума, ліберальна освіта в Європі та США приводить молодь до безплідних соціальних рухів та нездатності вибудувати життя за межами мирських пропозицій, рекламованих як успіх. Американська теорія успіху привела молодь до того, що комерційна діяльність для більшості стала ціннішою за пошук істини, цивілізаційне визнання та слава. А. Блум критикує сучасну поп-і рок-музику та її виконавців, які переконують молодь у тому, що їхня дрібна непогора і є справжньою політикою, а пропонувані байдужий скептицизм, на думку А. Блума, як це і не парадоксально, призводить до «закриття» розуму [31].

Соціальний механізм формування популізму стосовно діяльності політичних інститутів дозво-

ляє розкрити теорія організаційної гри М. Кроз'є і Е. Фрідберга. Відповідно до цієї теорії, в рамках політичної організації, якою є представницький орган державної влади, популізм є одним із видів стратегічної гри. Стратегія кожного з гравців в організації підпорядкована одній меті – отриманню максимальних переваг у рамках наявних у ній правил гри шляхом обмеження можливостей інших учасників або розширення власних. Кожен актор прагне поставити інших у позицію, в якій їх дії будуть визначені, а його власні вільні.

Ступінь свободи залежить від ступеня контролю політичним суб'єктом тих чи інших сфер суспільного життя, значимості цих сфер для завоювання підтримки народу (популістські дії політиків найбільш інтенсивні в тих сферах суспільно-політичного життя, які мають найбільше значення з точки зору громадян (наприклад, соціальна сфера)), кількості часу, протягом якого актор може використовувати ресурси, що дають йому змогу контролювати політичні події, що відбуваються, і визначати дії інших акторів відповідно до встановлених правил (під час наближення виборів популістські устремління політиків зростають), можливостей взаємодії з різними органами влади (центр і регіон), виконавчою та законодавчою гілками влади, партійними структурами.

Перехід політиків з однієї структури в іншу є звичайною справою. Головне для популіста – завоювання підтримки народу, яка здатна забезпечити високе положення будь-якої управлінської структури. Залежно від цього положення можна критикувати виконавчу владу за невміння ефективно витратити народні гроші або звинувачувати законодавчу владу в недосконалому законів і тяжкому становищі людей, акцентувати увагу народу на «регіональних баронах», розтринькувати федеральні кошти або переконувати громадян у нездатності центральної влади навести лад у регіонах. Можливості політичного суб'єкта залежать від положення в суспільстві. Перебуваючи в різних владних структурах, можна використовувати їх ресурси, що дають змогу контролювати політичні події і визначати дії інших політичних суб'єктів. Таким чином, найважливішим фактором формування популізму виступає баланс впливу людей на процес контролю і прийняття рішень, який визначається формальною структурою організації [32].

Дослідження сучасних політичних процесів, зокрема популізму, стикається з проблемами, які не вкладаються у жорсткі рамки загальноприйнятих політико-філософських теорій. У соціально-політичній сфері відбувається активне розмивання меж видимості та сутності, віртуальної та об'єктивної реальностей. Неокласична культура наукового мислення підкреслює необхідність розгляду взаємостосунків суб'єктів крізь призму спілкування, тобто через міжсуб'єктні зв'язки та стосунки.

Політична комунікативістика, яка виникла ще у 1970-х рр., вивчає природу та функціонування інформаційно-політичної сфери суспільного життя та характерні для неї тенденції та механізми публічних та непублічних контактів, динаміку типів спілкування владних еліт та громадянського суспільства. Нині будь-який політик, що діє в умовах демократії, певною мірою стає популістом хоча б тому, що не має ігнорувати свого виборця та прагнути перемоги на виборах. Сучасний політичний процес нині – це процес комунікації та маніпуляції соціальними уявленнями громадян. Комунікативний характер соціальної дії проявляється в тому, що індивіди у процесі спілкування спільно виробляють цілісні інтерсуб'єктивні цілі та ціннісні орієнтири свого «життєвого світу» та координують свої дії відповідно до досягнутих угод. У процесі передачі інформації, тобто комунікації, відбувається зміна суспільної думки, що призводить до зміни поведінки громадян та значною мірою визначає ефективність владно-управлінських відносин у суспільстві.

На думку дослідників С.А. Глушньова та С.Л. Карпенко, принципова різниця між тим, що називаємо «популізмом» і сучасними «демократичними технологіями», лежить у сфері методології. Одні і ті самі категорії в класичному політичному дискурсі мали оціночно-негативний характер, а в неокласичному підході спостерігається цинічний відхід від моралізаторства політиків. Характер сучасних політичних процесів у політиці та популізмі зокрема визначається специфічними формами комунікації, які часто називають «політичним маркетингом». Отже, немає сенсу розділяти так звану «реальну політику» та «популізм». Їх відмінність – це ілюзія, властива класичному типу наукової методології. З позиції неокласики кожна реальність є віртуальною [33].

Політична теорія популізму К. Соніна, професора економіки російської економічної школи, фахівця з політичної економіки, базується на використанні математичних законів у сфері політики. Використовуючи математичні формули автор описав явище, за якого в країнах із популістським політичним устроєм у процесі політичних виборів політики, які є прихильниками помірного напрямку, пропонують медіанному виборцю лівосторонню політичну програму. Все це вони проводять, щоб однозначно зауважити, що не є прихильниками правого напрямку політичного спектру. Причиною цього є те, що в країнах із популістським політичним устроєм виборці швидше готові проголосувати за політиків, які представляють ліву політичну ідеологію, керовані побоюванням, що представники правих політичних сил підтримують тісні зв'язки із заможною елітою і легко можуть піддатися їх впливу. Таким чином, виборці віддають перевагу голосуванню за прихильників лівого спрямування.

Рівень лівостороннього ухилу тим більший, чим гострішою є поляризація між політичним вибором медіанного виборця і правостороннього політика, тобто якщо політик насправді володіє прихованою правосторонньою політичною програмою. Можна довести і те, що ті самі результати проявляються, якщо політики є корупціонерами або ж легко піддаються впливу заможної еліти [34].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отож, ми спробували розглянути деякі концепції та пояснювальні схеми тих політичних теорій, які залишили відбиток у сучасному політичному житті та в різний час і в різних ракурсах використовуються на політичному полі популістів. Вони мають «проблемні зони», термінологічну невизначеність, із часом змінюється їхній фокус дослідження і перспективи розвитку. Але сучасні політики-популісти, на відміну

від політиків XVIII ст., зрозуміли: у суспільстві, де громадянська культура не домінує, консервується підданський тип політичної культури, все мислення суспільства деформується. Філософія і політика тісно пов'язані, і низка великих філософських систем дійсно були пов'язані з амбіційною політикою. Політики орієнтуються на філософів, але вони апелюють не до еліти, а до всіх, тому змушені спрощувати свої заклики і програми. Всі розглянуті нами концепції демонструють та підтверджують той факт, що сучасне глобалізоване суспільство, пройшовши чималий шлях, накопичило гігантський досвід політичної боротьби. Зібрані у нашому дослідженні численні концепції демонструють розлоге поле для досліджень сучасного політичного життя та поліпарадигмальний та крос-дисциплінарний напрям у сучасних наукових дослідженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нестеренко О. Австрійська суб'єктивно-психологічна школа та формування австрійської традиції економічного аналізу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2012. Вип. 132. С. 13–15.
2. Абушенко. Концепция. *Гуманитарная энциклопедия* / Центр гуманитарных технологий, 2002–2019 (последняя редакция: 15.03.2019). URL: <https://gtmarket.ru/concepts/6890>.
3. Шамшуринов В.И. История идей и историческое сознание: Р.Дж. Коллингвуд и его последователи. *Вопросы философии*. 1986. № 5. С. 127–136.
4. Бабушкин А.П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики* / под ред. И.А. Стернина. Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2001. С. 52–57.
5. Договірна теорія походження держави / Юридична енциклопедія : [в 6-ти т.] / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998–2004. С. 672–768.
6. Мироненко О.М. Монтег'є Шарль Луї. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 465.
7. Макаренко Б. Популізм і політичні інститути: сравнительная перспектива. *Вестник общественного мнения*. 2017. № 124. С. 15.
8. Ленін В.І. Три джерела і три складові частини марксизму. *Повне зібрання творів*. Т. 23. Київ, 1972.
9. Карл Маркс. Тези про Феєрбаха. *Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Фейєрбах* (з «Німецької ідеології»). Харків – Київ. Державне видавництво України, 1930. С. 52.
10. Лестер Дж. Теория гегемони Антонио Грамши и ее современное звучание. *Политнаука*. URL: <http://www.politnauka.org/library/classic/leyster.php>.
11. Рисмухамедов И.А. Концепции идеологии А. Грамши и Л. Альтюссера и их рецепция в современном неомарксизме : автореф. дис. ... канд. соц. наук. Санкт-Петербург, 2003. Альманах Восток. URL: http://www.situation.ru/app/j_artrp_699.htm.
12. Пізній радянський марксизм та сьогодні (до 70-річчя Вадима Іванова). *Філософсько-антропологічні студії*. Київ, СтилоС, 2003.
13. Urbinati N. Democracy Disfigured. Opinion, Truth, and the People. 320 p.
14. Мировая политика и международные отношения : Учебное пособие / Под ред. С.А. Ланцова, В.А. Ачкасова. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 448 с.
15. Йосипенко С. «Первісне мислення» в творчості Клода Леві-Строса. *Первісне мислення*. Київ : Український Центр духовної культури, 2000. С. 3–11.
16. Arsic, Branka. Active Habits and Passive Events or Bartleby. *Between Deleuze and Derrida* / John Protevi, Paul Patton (eds.) Bloomsbury Academic, 2003.
17. Micics D. Who was Jacques Derrida? An Intellectual Biography. New Haven, L.: Yale University Press, 2009.
18. Фурс В. Социально-критическая философия после «смерти субъекта». *Сочинения*. В 2-х т. Т. 1. Вильнюс : ЕГУ, 2012. 434 с.
19. Шелухін В. Суспільство у просторі трансформацій, культура у просторі суперечностей: відкриті питання Данієла Бела. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Секція: «Соціологія»*. 2010. № 1-2. С. 103–105.

-
20. Bell D. The Coving of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. New York, 1973. 234 p.
  21. Базилевич В.Д., Гражевська Н.І., Гайдай Т.В., Леоненко П.М., Нестеренко А.П. Історія економічних учень. Навчальний посібник. Київ : Знання, 2004. 1300 с.
  22. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Пер. с англ. Москва, 2003.
  23. Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва, 2003. С. 390.
  24. Рорті Р. Постмодерністський буржуазний лібералізм. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 21. С. 58–72.
  25. Грязнов А.Ф. Язык и деятельность: критический анализ витгенштейнианства / Предисл А.Ф. Зотова. Изд. 2-е, доп. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 152 с.
  26. Grant Sendi. How playing Wittgensteinian language-games can set us free. URL: <https://aeon.co/ideas/how-playing-wittgensteinian-language-games-can-set-us-free>
  27. Чубукова Е.И. Мифологическая концепция коммуникации Р. Барта. *Серия «Мыслители», Смыслы мифа: мифология в истории и культуре*. Выпуск 8. Сборник в честь 90-летия профессора М.И. Шахновича. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2001.
  28. Васильева Е. Феномен модной фотографии: регламент мифологических систем. *Международный журнал исследований культуры*. 2017. № 1 (26). С. 215–245.
  29. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 2007.
  30. Швец А. Как популизм стал пейоративным понятием. Почему это важно сегодня? Генеалогия двойной герменевтики. URL.: <http://gefter.ru/archive/22422>.
  31. Bloom A. The Closing of the American Mind. New York : Simon & Schuster, 1987.
  32. Crozier M., Friedberg E. Actors and Systems. The Politics of Collective Action. The University of Chicago and London, 1980.
  33. Глушнев С.А., Карпенко С.Л. Коммуникативная модель современных форм популизма: неклассический анализ. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/21711/1/uio-2008-61-13.pdf>.
  34. Политическая теория популизма. *Юго-Восточная Европа. Квартальный выпуск журнала «Международные отношения»*. 2011. № 1. Вып. 2. http://www.southeast-europe.org/pdf/05/DKE_05_O_N_GYD_SONIN_IK.pdf.